

Людмила М'яковська

«МИ ВЖЕ ЗОВСІМ СТАЛИ ЄВРОПЕЙЦЯМИ...» (образ інтелігенції у творах І. Нечуя-Левицького)

Творчість І. Нечуя-Левицького знаменувала розширення тематичних меж, проблематики та збагачення жанрів і образних засобів українського художнього слова. У своїх естетичних деклараціях автор закликав письменників до найширшого відтворення життя усіх верств українського суспільства, наголошуючи на тому, що українська література не повинна обмежуватися тільки «національною селянською темою» [2: 382]. І. Нечуй-Левицький у творах «Хмари», «Над Чорним морем» обирає об'єктом художнього зображення суспільні настрої української інтелігенції кінця XIX ст. Серед міської інтелігенції – студенти, службовці, погляди яких відбито у прямій мові персонажів – діалогах, монологів, рідше в авторських оцінних характеристиках. В уста позитивного персонажа – головного героя Радюка письменник вкладає такі слова: – *Ми вже зовсім стали європейцями, хоч і самі того не примічаємо. Тільки нам потрібний національний ґрунт, народ, наша мова, наша рідна поезія, – промовив Радюк* (3: 422).

Слова *європейці, європейський, Європа* належать до знакових у текстах І. Нечуя-Левицького і набувають символічного значення, оскільки для ідіостилію письменника показовий мотив зв'язку України з Європою взагалі та зв'язку української інтелігенції з європейським світом зокрема. У наведеному вище прикладі вислів *стали європейцями* «містить презумпцію – припинити бути кимось іншим, набути певного стану, а не бути таким «від природи». Темпоральна частка *вже* дублює ідею зміни стану» [5: 274].

Письменник вирізняє «цивілізованіших, делікатніших» студентів з України та Білорусії, напр.: *Після екзаменів усі студенти були веселі, всі весело розмовляли, знайомились, жартували.. Студенти з України й Білорусії були цивілізованіші, делікатніші. Вони стояли далеко вище од інших, навіть розвиттям розуму, і виглядали паничками й європейцями між грубими великорусами* (3: 155).

Назва *європейці* з'являється в описі позитивних вражень від освіченої людини, яка вміє поводити та тримати себе у товаристві. Висловимо припущення, що наявність слова *європейці* у Словнику за редакцією Б. Грінченка з посиланням на твір І. Нечуя-Левицького могло зумовити використання ремарки *заст.* до значення цього слова «Люди високої культури, освіченості» (СУМ, II, 494).

Поняттєве мікрополе «європейськість» асоціативно пов'язується з високим розвитком культури та суспільства загалом. Епітетне означення *європейський* функціонує як виразна, експресивно конотована характеристика. Сполучаючись з іменниками абстрактного значення *ідея, мисль, просвіта*, які означають сферу ідеального, назване атрибутивне означення формує епітетні словосполучення, а також входить до складу субстантивних метафор. Структури такого типу належать до традиційних і вживаються, як правило, в прямій мові персонажів. Характерний для стилю автора займенник «ми», за яким пізнається образ *інтелігенції*: – *О! Нас [народовців] є чимало! Ми кланяємось новим гуманним ідеям, які давно розійшлися по Європі й ледве оце добираються до нас* (3: 291); – *І таких треба навчать.., і таких треба просвічувать сьогочасними європейськими ідеями. То звідкіль же вони наберуться тих ідей?* (3: 294); *ми не знаємо азбуки європейської просвіти* (4: 108). Текстова позиція структур із семою «європейськість» різна, зокрема частотними є приклади, коли такі сполучення функціонують у невластивій прямій, внутрішній мові персонажа-оповідача та авторській мові, пор.: *Невеселі думи думав Комашко.. «Якийсь чорний хаос скрізь бачу я в сучасному житті.. Але бачу, що вже блищить світ вольної європейської мислі.. і він освітить той хаос і виявить усі темні його закутки»* (4: 214); *Добре не втямлені просвітні свіжіші європейські ідеї, прикриті смушевими шапками, злякали київських бюрократів* (3: 499); *Радюк часто міряв свою Україну мірою європейських ідей* (3: 286). Характерно, що в епітетних словосполученнях зі стрижневим словом *ідея* та генітивній метафорі *світ вольної європейської мислі* позитивна конотація прикметника *європейський* підсилюється, розгортається завдяки семантиці означальних слів *сьогочасний, вольний, просвітний, свіжіший*. Цей ряд контекстуальних синонімів доповнюють такі означення, як *новий, гуманний* (пор.: *нові гуманні ідеї*).

Функціонально навантажений у текстах І. Нечуя-Левицького епітет *європейський* активізується і в складі субстантивних метафоричних конструкцій, семантичний центр яких представлений номінаціями просторового значення: *стежка європейського досяглого розвитку, дорога європейського громадянства*. Окреслення напрямку діяльності інтелігенції та шляху розвитку суспільства – такий зміст зазначених субстантивних метафор, пор. у тексті: – *Ми вже виробили собі чесні пересвідчення, ми вже міцно поставили себе на стежці європейського досяглого розвитку, на дорозі європейського громадянства* (4: 92).

До мікрополя «європейськість» входить низка атрибутивних структур, позитивне оцінне значення яких передають контексти, що відбивають внутрішній стан персонажів: *Європейська просвіта, європейські ідеї – все те зараз наплило в його [Радюка] голову, зачепило всі його думки* (3: 285); *Нові й цікаві європейські наукові книжки розворушили в молодих нові думки та гадки* (3: 285). *Європа* постає в уяві персонажів як мета, якої потрібно досягти, як сфера бажаного. Тому й з'являється дієслово *доганяти*, що передає значення «домагатися таких же успіхів, досягнень, як хтось» [1: 310]. Пор.: – *Європа вийшла з темряви й дійшла високої культурності через науки та просвітність. Нам треба хоч потроху доганять Європу, щоб не опинитися далеко позаду, і піднімають розвиток сільських і міських мас* (3: 493). Наповнення монологів абстрактними іменниками на *-ість* створює колорит публіцистичного стилю. Публіцистичність закладена, зокрема, у відвертій, неприхованій оцінності риторичних запитань, закликів-звернень до адресата. Така синтаксична організація тексту не заважає автору апелювати до читача.

Персонажі-інтелігенти послуговуються суспільно-політичною лексикою на зразок *народовці, націонали, національність, деспотизм*, що вживаються поряд із назвами побутових реалій: – *Ми ... носимо народну свиту, бо ми народовці, стаємо на бік народу; ми націонали! Ми протестуємо нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність, на нашу мову, на нашу літературу, на наше життя. Ми тим протестуємо проти всякого деспотизму і стаємо на бік нашого народу, боронячи його од панства, та ще й чужого, од впливу чужих мов, чужої віри!..* (3: 290). Мотив підкреслення

національної самобутності простежуємо в протиставленні *свій* – *чужий*. Наприклад, у контексті, що характеризує ставлення автора до реалій свого часу, а точніше – його бачення морального поневолення народу, прикметник *чужий* розвиває свій семантичний обсяг у таких значеннях, як «чужий край» (*чужа далека сторона*), «нерідний» (*чужі люде*, пор. також *чуже панство*), «належний іншим», «не власний» (*чужий дух*, *чужа наука*, *чужий язик*, *чужа мова*, пор. також *чужа віра*): *В Братській монастирі, в давній славній академії панував чужий великоруський дух, чужа наука, чужий язик, навіть чужі люде.. Все давнє українське лежало десь глибоко під землею.., а над землею роєм вилися попід деревом чужі люди з чужої далекої сторони, з чужою мовою, з чужим духом, нагнані бог зна звідкіль, щоб загнати ще глибше в землю нашу старовину і новину і поховати її навіки* (3: 155).

Часто вживане слово-поняття *народ*, якому протиставляються оцінні вислови *чуже панство*, *чужі люде*, актуалізує соціальну і національну тему. Те саме стосується номінацій *націонали*, *народовці*, що у текстах І. Нечуя-Левицького наповнені позитивно-оцінним змістом. Назви *націонали*, *народовці* формують стрижневий компонент авторського логічного узагальнення, що характеризує інтелігенцію за її позитивними діями, пор.: *Націонали і народовці – то тепер такі молоді люде, котрі говорять українською мовою, хотять, щоб і жінки, й діти говорили тією мовою, хотять злитись з народом.. просвічувать темний народ і піднімать його морально й матеріально* (3: 413).

За лексикографічною фіксацією простежуємо накладання офіційної ідеології на розуміння семантики цих слів. Наприклад, Словарь української мови за редакцією Б. Грінченка лише подає обидві назви та ілюструє їх прикладами з творів І. Нечуя-Левицького. Словник української мови в 11-томах не тлумачить слово *націонал* в тому значенні, з яким його вживає І. Нечуй-Левицький, а тлумачення слова *народовець* відбиває схему оцінок офіційної ідеології, пор.: *Учасник політичного руху буржуазно-ліберальної націоналістичної інтелігенції Галичини (виник у 60-х XIX ст.), що відбивав інтереси буржуазії та уніатського духовництва, виступав проти революції* (СУМ, V, 176).

І. Нечуй-Левицький бачив неоднозначну роль тодішньої інтелігенції в Україні. Зокрема, негативну оцінку діяльності інтелігенції відбиває характеристика, де письменник використав експресивний зміст парафрастичного вислову: *Наша інтелігенція в надморських наших городах – то якісь оази між українським народом, але не ті, веселі оази Сахари, а лучче сказати – оази піску та каміння серед плодючої та родючої ниви. Інтелігенція з чужим для краю книжним мертвим язиком, похожим на латину середніх віків, непотрібна нікому в краю, окрім правительства, для обрусіння та усякої централізації* (4: 63). Сприймання модного на той час «українофілства» засвідчує оцінке авторське пояснення на зразок: *В цьому ніби рябому та смугнастому й пістрявому товаристві були паничі з усяких мішаних сім'їв, було навіть три католики з київських та волинських молодих дідичів, котрі походили з давніх українських сполучених сім'їв. Вони поприставали до українців і стали до спільної праці, назвавши себе знов українцями. Таких українців тоді звали «українофілами»* (3: 492). Міську інтелігенцію названо так: *рябе, смугнасте, пістряве товариство*. Стимулюють розвиток метафоричного значення цього вислову, що виступає засобом портретування персонажів, саме епітети, сполучуваність із якими зумовлює образне й конотативне значення.

Концептуально важливий для окреслення місткого образу інтелігенції мотив осмислення ролі цієї групи людей у відстоюванні національної ідеї та узгоджень її з іншими суспільними рухами. Йдеться про назви *націоналізм, космополітизм*. Як відомо, сьогодні термін «націоналізм» має кілька значень. Крім негативного значення, що містить ідеологічний компонент «реакційна буржуазна ідеологія й політика», СУМ фіксує позитивно забарвлене значення вказаного слова «рух, спрямований на боротьбу за незалежність нації, народу». ВТССУМ подає його як деідеологізоване слово та відбиває ще одне позитивне значення, пор.: «**Націоналізм**. 3. Рух за збереження і розвиток національних традицій, культури, мови, літератури, мистецтва і та ін.» [1: 744]. У мові творів І. Нечуя-Левицького концепт *націоналізм* виступає, як правило, в позитивно маркованих художніх дефініціях, де зазнає увиразнення через прийом антитези. Звичними для такого аналізу є абстрактні слова, логічний виклад та

узагальнення: *націоналізм прусський – діло консервативне й негуманне, бо робить діло не потрібне для культури, пригнічує інші народи. .. український націоналізм – то зовсім інше й нове діло, бо він злучується з гуманними, просвітніми принципами, з прогресом, встоює за маси, за народ. Український націоналізм, навіть історичний, козацький, а найбільше в своїй давнішій формі був теж – свобода й прогрес (4: 13); **Наш націоналізм** – то свобода, прогрес, гуманність: це націоналізм новий, а не націоналізм давнього староття; він виступає з великою толерантністю до інших народів та до усякої віри, стає за маси, за народ. А щоб служити чимсь народові, треба доконечне промовляти до його його ж мовою (4: 61); Відзначаючи філософський зміст наведених текстів, де автор дає чітке визначення українського (нашого) націоналізму, натрапляємо на інший стилістично нейтральний контекст: **Націоналізм** – то вічна форма, в якій з'являтиметься й ростиме людське життя на землі; це грядка, де сходять і ростуть усякові високі космополітичні ідеї, але народи вже й тепереньки не змагаються і не будуть змагатись через те, що вони належать до іншої нації (4: 62).*

Не можна не помітити, що наведені розлогі міркування автора про явище націоналізму часом нагадують уривки публіцистичних творів з актуалізацією відповідної суспільно-політичної лексики та фразеології, але водночас із використанням авторських слововживань на зразок *староття (старовина), життя (життя)*.

Суперечки персонажів художніх творів І. Нечуя-Левицького про націоналізм і космополітизм, очевидно, відбивали характерні для тодішньої інтелігенції захоплення цими суспільними ідеями. Звідси в текстах творів активне вживання суспільно-політичної лексики, введення її в метафоричні образи, порівняння, сполучуваність зі словами зниженого розмовного характеру, напр.: **націоналізм** – діло давнє, старе, що через його повстає тільки колотнеча між народами й державами (4: 62); **космополітизмом** таки часто в нас **прикривається** ліниство та апатія, щоб викрутиться од діла (4: 62); **Ховається** [Селаброс] **завсіди в космополітизм**, як заєць у нору, і .. ніякого путнього діла не робить (4: 180); Селаброс .. **силкувався** тими абстракціями **замазати** свій **космополітизм** в словах (4: 188).

Герої І. Нечуя-Левицького ведуть пристрасні суперечки на тему націоналізму і космополітизму. Один із них грек за національністю Селаброс виголошує характерний монолог: – *Мисль космополіта вільна, як птиця, шугає над морями, над горами, над хмарами, над усім світом. Для неї скрізь отчизна, де є вільнодумні люде. Це така абстракція, аберація, яка перевищує усякі ідеї і ідеали.. Вона ніби скрізь і ніде, бо то сила висока, жива, вселюдська: не обсягти її, не замкнути її в якісь вузькі національні закутки. Вона скрізь животіє* (4: 185). Цей уривок демонструє прагнення негативного персонажа завоювати прихильність співрозмовниці Надії Мурашкової. Для цього він уміло маніпулює висловами, з одного боку, виразно позитивного змісту *мисль космополіта вільна, сила висока, жива, вселюдська*, з другого – *вузькі національні закутки*, що характеризуються зниженою оцінністю.

Отже, порушуючи важливі суспільні питання, письменник звертався до книжних джерел літературної мови, до іншомовних запозичень. Значення використаної суспільно-політичної лексики несе на собі відбиток тогочасної історичної доби, що засвідчено відповідними оцінками персонажів, виведених у творах Івана Нечуя-Левицького.

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К.-Ірпінь, 2009.
2. Історія української літератури ХІХ століття: У 2 кн. Кн.2. – К., 2006.
3. Нечуй-Левицький І. Кайдашева сім'я; Хмари. – К., 2001.
4. Нечуй-Левицький І. Над Чорним морем. – Х., 2008.
5. Яворська Г. М. До проблеми формування європейської ідентичності в Україні // Наукові записки ІПІЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України. – 2008. – Вип. 42.